

УМЕТНИЧКО НАСЛЕЂЕ СРПСКОГ НАРОДА НА
КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

ИСТОРИЈА • ИДЕНТИТЕТ • УГРОЖЕНОСТ • ЗАШТИТА

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

УМЕТНИЧКО НАСЛЕЂЕ СРПСКОГ НАРОДА НА
КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

ИСТОРИЈА, ИДЕНТИТЕТ, УГРОЖЕНОСТ, ЗАШТИТА

Уредници
ДРАГАН ВОЈВОДИЋ
МИОДРАГ МАРКОВИЋ

ГАЛЕРИЈА САНУ

БЕОГРАД 2019

УМЕТНИЧКО НАСЛЕЂЕ СРПСКОГ НАРОДА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ
ИСТОРИЈА, ИДЕНТИТЕТ, УГОЖЕНОСТ, ЗАШТИТА

ДРУГО ИЗДАЊЕ

Издавач

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

Главни и одговорни уредник

ДУШАН ОТАШЕВИЋ

Уређивачки одбор

ВЛАДИМИР КОСТИЋ

ГОЈКО СУБОТИЋ

МИХАИЛО ВОЈВОДИЋ

МИОДРАГ МАРКОВИЋ

ДРАГАН ВОЈВОДИЋ

Рецензенти

ГОЈКО СУБОТИЋ

МИРЈАНА ЖИВОЈИНОВИЋ

ДИНКО ДАВИДОВ

Секретари уредништва

МАРКА ТОМИЋ ЂУРИЋ

БОЈАНА СТЕВАНОВИЋ

Лектура

ИВАНА ИГЊАТОВИЋ

Превод са италијанског језика

ДУБРАВКА ПРЕРАДОВИЋ

Техничко уређење и графичка опрема

МИРОСЛАВ ЛАЗИЋ

Карте

НЕБОЈША ШУЛЕТИЋ

ИГОР СТЕПАНЧИЋ

Тираж

600

Штампа

ПЛАНЕТА ПРИНТ, БЕОГРАД

ISBN 978-86-7025-754-2

САДРЖАЈ

УВОДНА РЕЧ	9
Владимир С. Костић	
СРБИ И КОСОВО	
КОСОВО И МЕТОХИЈА У ИСТОРИЈИ СРПСКОГ НАРОДА	
У временима самосталне средњовековне државе	17
Ђорђе Бубало	
Под турском влашћу, до краја XVIII века	31
Невојша Шулетић	
Административна подела, насеља и становништво у првим вековима под Османлијама	41
Татјана Катич	
Током новијег и савременог доба	49
Љубодраг Димић	
КОСОВСКОМЕТОХИЈСКА ИЗВОРИШТА СРПСКЕ ДУХОВНОСТИ И НАРОДНОГ БИЋА	
Светиње и свети на Косову и Метохији у култном сећању и националној свести Срба	81
Даница Поповић	
Библиотеке косовскометохијских манастира и богослужбена традиција Српске Православне Цркве	99
Владимир Вукашиновић	
Косовски завет и национални идентитет Срба	113
Милош Ковић	
УМЕТНИЧКА БАШТИНА СРБА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ	
ЕВРОПСКИ ОКВИРИ И СРПСКА САМОСВОЈНОСТ СРЕДЊОВЕКОВНЕ УМЕТНОСТИ	
Место у културној историји српског народа	147
Бранислав Тодић	

Припадност развојним токовима византијске уметности	165
АЛЕКСЕЈ ЛИДОВ	
МИЛОШ ЖИВКОВИЋ	
Стваралачке везе са уметношћу Западне Европе	185
ВАЛЕНТИНО ПАЧЕ	
ДУБРАВКА ПРЕРАДОВИЋ	
ИСТОРИЈА СТВАРАЊА	
Најстарије раздобље (од досељавања Срба до Стефана Немање)	211
ДЕЈАН РАДИЧЕВИЋ	
У време првих Немањића (од 1168. до смрти краља Милутина)	221
МИОДРАГ МАРКОВИЋ	
Доба зрелог средњег века (1322–1455)	241
ДРАГАН ВОЈВОДИЋ	
Позносредњовековни период у светлу археологије	271
ДЕЈАН РАДИЧЕВИЋ	
Од пада под турску власт до Велике сеобе (1455–1690)	291
ЗОРАН РАКИЋ	
Између сеоба и борбе за одржање (1690–1839)	313
НЕНАД МАКУЉЕВИЋ	
Замах црквене уметности у последњем веку османске власти	325
ИВАНА ЖЕНАРЈУ РАЈОВИЋ	
Новије градитељство – од модернизације и деструкције до искривљеног приказивања	341
АЛЕКСАНДАР КАДИЈЕВИЋ	
Модерно ликовно стваралаштво (1912–1999–2016)	351
СРЂАН МАРКОВИЋ	
ПОВЕСНИЦА СТРАДАЊА	
У доба турске власти (1455–1912)	365
ТАТЈАНА КАТИЋ	
БИЉАНА ВУЧЕТИЋ	
Након ослобођења (1912–1999)	379
СВЕЛАНА ПЕЈИЋ	
После усвајања <i>Резолуције 1244</i> (1999–2017)	393
ДЕЈАН РАДОВАНОВИЋ	
МИРЈАНА ЂЕКИЋ	
Баштина у процепу. Између европске праксе заштите и глобалне политичке злоупотребе	415
МИРЈАНА МЕНКОВИЋ	
БОРБА ЗА ОЧУВАЊЕ	
Почеци истраживања и збрињавања споменика	431
ДРАГАНА ПАВЛОВИЋ	

Успостављање система институционалне заштите споменика и резултати конзерваторско-рестаураторских радова на Косову и Метохији	443
АЛЕКСАНДРА ДАВИДОВ ТЕМЕРИНСКИ	
Укључивање српских споменика на Листу Светске културне баштине	465
ВЛАДИМИР ЦАМИЋ	
Српско споменичко наслеђе на Косову и Метохији у светлу савремених теорија о културној баштини	485
ЈЕЛЕНА ПАВЛИЧИЋ	
ПОГОВОР УРЕДНИКА	507
СПИСАК СКРАЋЕНИЦА	515
СПИСАК САРАДНИКА СА АФИЛИЈАЦИЈАМА	549
СПИСАК ТАБЛИ.	553

УВОДНА РЕЧ

Прилажући уводну реч овој публикацији, која не одговара само насловом недавно одржаној изложби у Галерији Српске академије наука и уметности (*Српско уметничко наслеђе на Косову и Метохији. Идентичности, значај, ујроженост*, 27. септембар – 26. новембар 2017. године) већ и с њом води живу конверзацију – додатно је разрађујући, образлажући и допуњујући – желим да изнесем неколико својих размишљања. И изложба и књига која је прати, као плодови дуго припремане активности САНУ, представљају одговор суштинској обавези наше куће, произашлој из основног смисла њеног постојања од првих корака по оснивању Друштва српске словесности 1841. године. Зато тај одговор не може имати сенку баналне дневне прагматичности, за коју се САНУ исувише често неоправдано оптужује. Појмови издвојени у поднаслову ове књиге – *историја, идентичности, ујроженост, заштитица* – у својој суштини готово да не траже даљу елаборацију ако на уму имамо контекст у којем је стварано идентитетски веома особено и зато сада веома угрожено српско уметничко и духовно наслеђе на Косову и Метохији. Мени се, међутим, намеће – неизречена, а ипак јасно чујна – још једна кључна одредница важна за разумевање изложбе и публикације. Ту одредницу ће много позванији препознати као „високу естетску вредност“, „самосвојност“ и томе слично, а ја ћу је, у немоћи да је обухватим у бити, одредити као лепоту „изнад свих зала“. Можда тај појам и није сасвим одговарајући, али је свакако најближи ономе што сам осетио када сам као дванаестогодишњак први пут обилазио манастире Косова и Метохије, а што се касније, када сам им се враћао, само потврђивало. У опису тог доживљаја на памет ми често падају редови нашег академика Михаила Лалића из

Зајочника. Друје свеске мемоара и дневника Пеја Грујовића, које овде позајмљујем:

Пред ноћ смо стигли у долину и наступали кроз завјетрину шуме испуњене жуборењем ријеке која се наслућивала подаље од пута. Ту нам је најзад отоплило и надали смо се храни. Они испред мене, излазећи на чистину, скидаху капе и почеше да се крсте. Мислио сам да ја нећу – нема тако великог попа који би ме на то натјерао. Али кад угледах манастирску цркву Дечана како стоји на ливади – лијепа као привиђење а трајнија но тврђаве – стадох па и сам скидох капу и дође ми да је бацим увис као што су други око мене већ чинили. Знао сам понешто, из пјесмарица више него из историје, о том манастиру; виђао сам га и на слици, али да он ту нов стоји шест вјекова, надтрајавајући и Србе и Турке и Албанце с бијелим капама и њихове честе кавге, дуге мржње и кратка мирења – то је изгледало невјероватно. Чинило ми се, па и сад ми се тако причињава, да је у том здању уграђено нешто натприродно – некакав чудесни спој оплемењене материје и у материји ухваћене душе. Без неке такве загонетне равнотеже удаљених и супротних елемената са два пола космоса, без њиховог загрљаја, не би се могло догодити да нешто тако дуго потраје у земљи гдје све кратко траје и брзо нестаје.

На те редове надовезују се речи након службе у самој цркви:

Смрачило се бјеше кад смо изашли, али се љепота цркве на неки начин пробијала и кроз таму. Чинило ми се да се види и пред затвореним очима, као што се и сад види у тамној даљини успомене, јер њене линије зраче самим постојањем као упорно пробијање сјећања на нешто што се прије знало. Отада сам често мислио на ту чудесну грађевину за коју непознати записивач каже да „сваку мисао превазилази добротом“. Волио бих још једанпут да је видим, да провјерим је

ли јој заиста душа у љепоти, као што ја мислим, а љепота у обећању и у нади коју даје сваком ко је види, без обзира на вјеру којој припада.

Писац ту жељу, коју и сам осећам, а која ми се, страхујем, услед година и околности неће испунити, негде ограничава на Високе Дечане. Није, међутим, реч само о том непоновљивом храму – у питању је много више од тога. Суочен, као и читав мој народ, са угрожавањем и уништавањем српске културне и уметничке баштине, с кривотворењем њеног идентитета, уз не мање болну равнодушност моћних (и немоћних), тешим се каткад Планудовом парафразом Овидија да се „све

мења, а не ишчезава ништа“. Ипак, свестан сам тога да ова мисао, ма како узвишена, може у крајњем бити само утеха. Идеја поменуте изложбе и ове књиге јесте да морамо учинити све да заиста не дозволимо ишчезавање онога што нас одређује у самом нашем бићу. Једино тако ћемо сутра, прекосутра и затворених очију моћи да се – попут песника и такође нашег академика Васка Попе пред фреском у Каленићу – с времена на време упитамо, иако знамо и одговор и објашњење:

Откуда моје очи
На лицу твоме
Анђеле брата...

Владимир С. Косић

СРБИ И КОСОВО

БИБЛИОТЕКЕ КОСОВСКОМЕТОХИЈСКИХ МАНАСТИРА И БОГОСЛУЖБЕНА ТРАДИЦИЈА СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ*

ВЛАДИМИР ВУКАШИНОВИЋ

Данашње збирке косовскометохијских манастира представљају тек део некадашњег драгоценог рукописног блага, које је током векова много пута и на разне начине страдало. Српска културна баштина разарана је како стихијски тако и плански, у засебним и међусобно повезаним активностима, које су спорадично тињале или се појачавале током већих локалних или међународних сукоба.

Библиотеке појединих манастира тако су у потпуности уништене, попут оне Светих арханђела код Призрена,¹ док су друге сачувале делове својих збирки захваљујући томе што се књиге нису налазиле у манастиру када је он паљен и разаран. Тако су од рукописа чуваних у манастиру Девичу, чији је изворни број данас немогуће утврдити,² преостале свега четири књиге.³

Рукописе су у више налета уништавали османлијски завојевачи. То се може видети на примеру рукописних књига грачаничке библиотеке. Познато је да су је Турци запалили у XIV веку. Три столећа касније, да би се осветили бунтовним Србима и, при томе, стекли материјалну корист, распродавали су српске рукописе где год су могли. Неке од тих књига, међутим, хришћани су откупљивали и враћали у богослужбену употребу. Тако је *Минеј за месец јун*, писан 1576. године за манастир Грачаницу, откупио „Стефан чизмар у Дренопољу за 180 аспри у лето

Христово 1690. године, када се пороби српска земља и даде је у Свету Гору, за своју душу“.⁴ Страдања су се поновила и током Првог светског рата. Грачаничка библиотека нашла се на удару бугарских војника, који су је опљачкали, а део њених рукописних драгоцености однели су у Бугарску.⁵

Немали део косовских рукописа уништен је у Другом светском рату.⁶ Тако су девичке књиге два пута пострадале 1941. године: један део изгорео је у бомбардованој Народној библиотеци, у којој су се тада налазиле, а други су спалили етнички Албанци када су разарали манастир исте године.⁷ Они су сличне подухвате, додуше с мање успеха, предузимали и од 1945. до 1996. године. Рукописну збирку Пећке патријаршије покушали су да униште 16. марта 1981, када су запалили стари манастирски конак, који је изгорео до темеља, али су рукописи и друге драгоцености спасени. Отворено разарање српских светиња настављено је поготово након што су авиони НАТО-а бомбардовали СРЈ 1999. године. Последњи рукопис девичке збирке који се налазио у манастиру уништен је у погрому што су га спровели етнички Албанци марта 2004. године. Била је то *Служба*

* Захваљујем Николи Лукићу на помоћи коју ми је пружио приликом писања овог рада.

¹ Ђрковић-Мејдор, *Скрипторије и шtamпарије*, 928.

² Први потпун попис рукописних књига манастира Девича дао је Владимир Ђоровић, који је у манастиру боравио 1933. године. Уп. Пузовић, *Покушај реконструкције*, 106.

³ *Истио*, 107–108.

⁴ Хил. 244; Богдановић, *Инвентар ћирилских рукописа*, 117.

⁵ Суботин-Голубовић, *Српско рукописно наслеђе*, 123.

⁶ *Ајосџол јеванђеље*, Девич 1, XIII–XIV век; *Минеј за фебруар*, Девич 5; *Минеј за јул*, Девич 4; *Минеј њразнични*, Девич 6, XVI век; *Пролој*, Девич 3, XVI век; *Требник*, Девич 7; *Триод њосни*, Девич 2, 1490; *Псалтир*, Пећ, XV век; *Житија светих*, Пећ, XVI век; *Минеј њразнични, мај–август*, Пећ, 1399; *Поменик њећки*, НББ 1222, XVI век; *Поменик дечански*, НББ 1223, 1572; *Поменик њризренски*, НББ 227, XIV–XVI век; *Поменик њчињски*, НББ 227, XVI–XVII век. Уп. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа*, 191–222.

⁷ Пузовић, *Покушај реконструкције*, 107.

Сл. 78. ТРЕБНИК (ОДЛОМАК ИЗ РУКОПИСА ДЕЧАНИ 131), ЗАСТАВИЦА НА ПОЧЕТКУ ЧИНА БОГОЈАВЉЕЊА, Л. 11, 1453. (НБС 538)

свѣтом Јоаникију Девичком на црквенословенском језику.⁸ Поједине рукописне књиге пак надживеле су скрипторијуме у којима су настале и који су у међувремену уништени. Пример за то јесу *Коришки ѿроло*⁹ и *Коришки ѿоменик*,¹⁰ написани у једној од двеју монашких светиња код села Корише, у којима се неговало преписивање књига. Испосница и манастир Светог Петра Коришког налазили су се у непосредној близини села, а манастир Светог Марка Коришког

⁸ *Исти*, 98.

⁹ Данас у Народној библиотеци Србије (Рс 639), написан 1573. године. У њему стоји запис: „Нека је јасно када је свештенојеромонах Никифор Дечанац дошао у Коришки манастир у близини призренске вароши...“ (Штавланин-Ђорђевић, Гроздановић-Пајић, Цернић, *Опис ћирилских рукописа*, 314–324).

¹⁰ САНУ 123. Уп. Суботин-Голубовић, *Српско рукописно наслеђе*, 123.

био је три километра удаљен од њега. Те манастире, током историје више пута разаране од локалних насилника, Албанци су 1999. године похарали, а цркву Светог Марка минирали су и разорили до темеља.

Поменуте чињенице показују да је уништавање српског рукописног блага на Косову и Метохији континуиран процес, којем се – уколико се не учини све како би се он спречио и зауставио – крај још не види. На то колика је ово штета не само за српску културу, њену историју и теологију већ и за светску културну ризницу покушаћемо да укажемо у овом раду.

Веома је тешко прецизно утврдити колико је косовскометохијских рукописа – било оних што воде порекло с територије Косова и Метохије, било оних који су се некада налазили у збиркама тамошњих манастира – данас сачувано. Када је реч о данашњем стању манастирских библиотека, оно је махом познато. Зна се да се у библиотеци манастира Грачанице налази тридесет осам рукописа,¹¹ у Пећкој патријаршији 113,¹² док Дечани имају највећу збирку рукописних књига – 157 књига, којима је придодато десет рукописа из цркве у Црколезу.¹³

Књиге су преписиване у скрипторијима како великих и сачуваних манастира тако и у мањим манастирима и испосницама, данас најчешће непостојећим. Нису само манастирски скрипторијуми били драгоцен места настанка и чувања литургијских рукописа. Неки од њих настали су у градовима, попут *Шишајовачкој айосѿола*, који је написао јеромонах Дамјан 1324. у утврђеном граду Ждрелу крај Пећи.¹⁴

Вољна или невољна „покретљивост“ књига, њихове селидбе из манастира у манастир¹⁵ или из једне земље у другу,¹⁶ омогућила је преживљавање појединих примерака. Део косовскометохијских рукописа данас се налази у различитим домаћим и иностраним библиотекама. Њихово идентификовање и, у најмању руку, инвентарисање представља задатак од великог научног и националног значаја.¹⁷ Део тог

¹¹ Мошин, *Рукописи манастира Грачаница*, 18.

¹² *Исти*, *Рукописи Пећке Патријаршије*, 9–12.

¹³ *Опис рукописа манастира Дечани*.

¹⁴ Грковић-Мејдор, *Скрипторије и шишајарије*, 932; више о томе у: Стефановић (Д. Е.), *Шишајовачки айосѿол*, 65–73.

¹⁵ Пузовић, *Покушај реконструкције*, 106.

¹⁶ Грковић-Мејдор, *Скрипторије и шишајарије*, 929.

¹⁷ Такав пројекат је 2009. године покренула управа Библиотеке Српске патријаршије, а он носи назив *Српске рукописне књиге у иностранним збиркама*. До данас су обрађене збирке у Чешкој,

посла већ је обављен. Познато је да се у Народној библиотеци Србије налази више рукописа с Косова и Метохије. Неки од њих воде порекло из Призрена,¹⁸ други из Пећке патријаршије,¹⁹ трећи из Дечана,²⁰ док се за неке не може са сигурношћу рећи у којем су манастиру писани.²¹ У Народној библиотеци чува се и изванредан број фрагмената, попут одломка *Четворојеванђеља* (НБС 423, прва четвртина XIV века), некада у саставу Деч. 1,²² и листа *Служабника* (НБС 538, 1453), истргнутог из Деч. 131 (сл. 78, 79).²³

Косовскометохијски рукописи налазе се и у Музеју СПЦ у Београду,²⁴ али и у манастиру Хиландару. Неки од њих тамо су доспели као поклони високих црквених лица српској царској лаври. Такви су пећко *Четворојеванђеље* што га је 1731. године манастиру поконио „митрополит рашки кир Григорије“²⁵ и Зонарина *Хроника* из прве четвртине XVI века, са записом који говори и о власницима тог рукописа и о његовом путу до Хиландара: „Ова књига била је у власништву светопочившега владике

Словачкој и Мађарској и објављене су две књиге – *Српске рукописне књиге у Чешкој и Српске рукописне књиге у Словачкој*. Ове, 2017. године треба да буде објављен палеографски албум рукописа у Мађарској, а следеће њихов опис.

¹⁸ Призренски рукопис *Душановој законика*, НБС 688, почетак XVI века (Штављанин-Ђорђевић, Гроздановић-Пајић, Цернић, *Опис ћирилских рукописа*, 382); *Зборник њризенски*, НБС 36, трећа четвртина XVI века, с додатком из XIX века (*исјо*, 68–72).

¹⁹ *Ејиџимијни Номоканон*, НБС 10, прва четвртина XVII века, купљен 1931. у Пећи (Штављанин-Ђорђевић, Гроздановић-Пајић, Цернић, *Опис ћирилских рукописа*, 16–19); *Псалтир с последовањем*, НБС 30, 1573. и прва деценија XVII века, Пећка патријаршија, са записом: „... ово је књига Спиридона, епископа Велике цркве. Ово написах 29. марта 1625. године, у понедељак светле недеље...“, л. 59 (*исјо*, 56–60).

²⁰ У неким рукописима сачувани су значајни подаци о свакодневном животу у манастиру, на пример рецепти за лечење оболелих људи и стоке, као што су они у дечанској *Лекаруши*, НБС 84, 1859 (Штављанин-Ђорђевић, Гроздановић-Пајић, Цернић, *Опис ћирилских рукописа*, 177–178), или пописи финансијског пословања, какви се налазе у *Дечанској дележници*, НБС 263, 1827, 1828 (*исјо*, 230–231).

²¹ *Зборник њолемичких сасџава*, НБС 11, крај XIV века. Писало га је више писара, од којих су неки припадали дечанском скрипторијуму, а неки пећком (Штављанин-Ђорђевић, Гроздановић-Пајић, Цернић, *Опис ћирилских рукописа*, 20–23).

²² Штављанин-Ђорђевић, Гроздановић-Пајић, Цернић, *Опис ћирилских рукописа*, 263–264.

²³ *Исјо*, 292–293.

²⁴ *Требник*, МСПЦ 3–1–67, из манастира Свете Тројице у Мишутшту, XV век, и *Зборник њараклиса*, МСПЦ 3–1–3, из манастира Девича, XV век.

²⁵ Хил. 109; Богдановић, *Кайалоћ ћирилских рукописа*, 84.

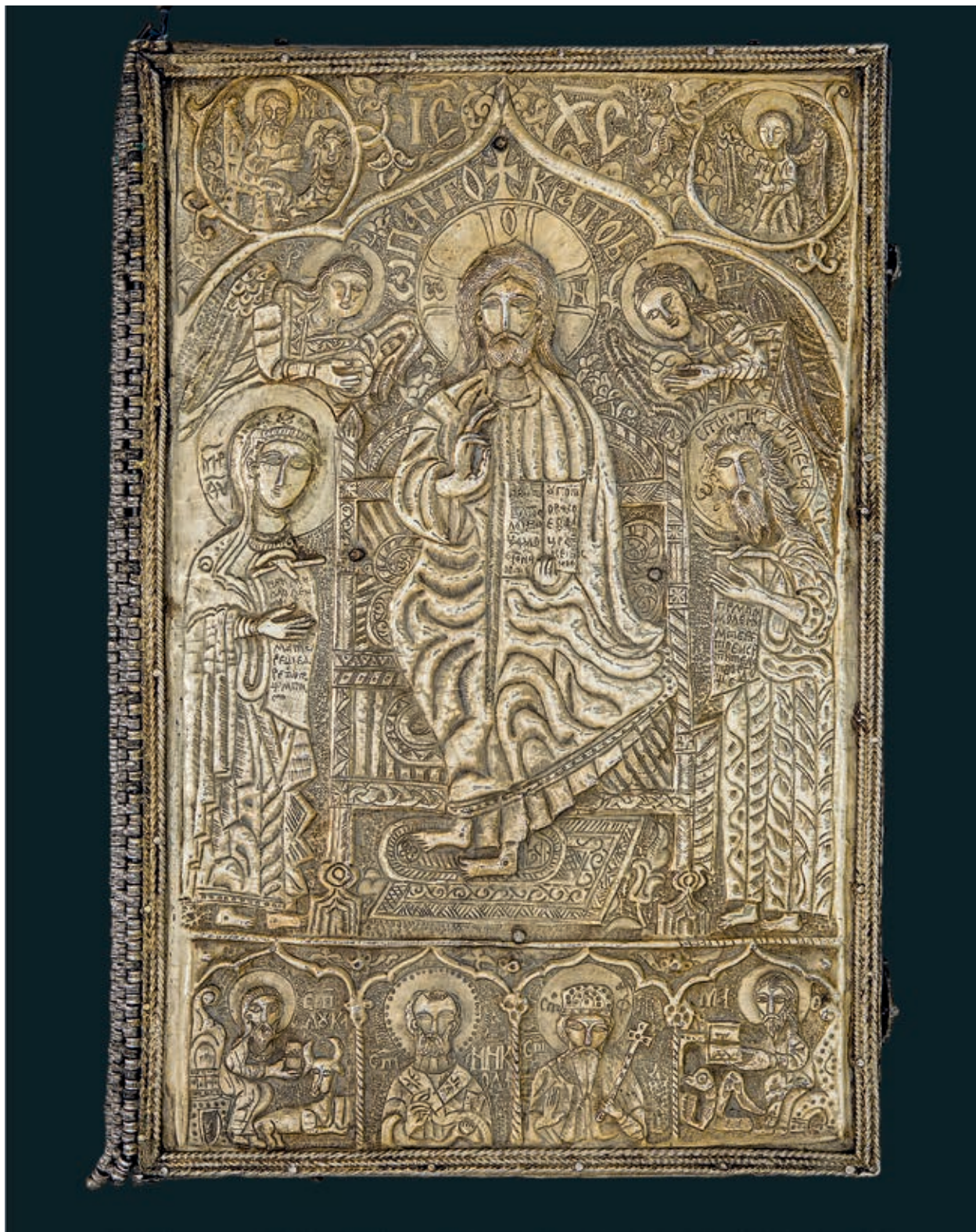
Сл. 79. Служабник, заставица на л. 50r, 1453. (НБС, Дечани 131)

призренскога митрополита кир Михаила; потом је ја, смерни и најмањи међу архијерејима Јован, архиепископ пећки, дадох манастиру Хиландару да буде на служење и на корист онима који је буду читали и у помен вишереченому архијереју; писах у лето 1602, 17. новембра у Пећи.²⁶ Поједини рукописи косовског порекла били су првобитно набављени за тамошње манастире, а потом су, ко зна којим путем, стигли до Свете Горе,²⁷ док су неки наменски писани за Хиландар.²⁸

²⁶ Хил. 433; Богдановић, *Кайалоћ ћирилских рукописа*, 166.

²⁷ *Паџерик*, Хил. 283, XVIII век. Запис на листовима 1–13, на доњој маргини: „Овај Патерик јеромонаха Теодосија купљен је у време његовог управљања дечанским скитом 1774, 4. јуна...“ (Богдановић, *Кайалоћ ћирилских рукописа*, 126).

²⁸ Хил. 385; Богдановић, *Кайалоћ ћирилских рукописа*, 151–152.

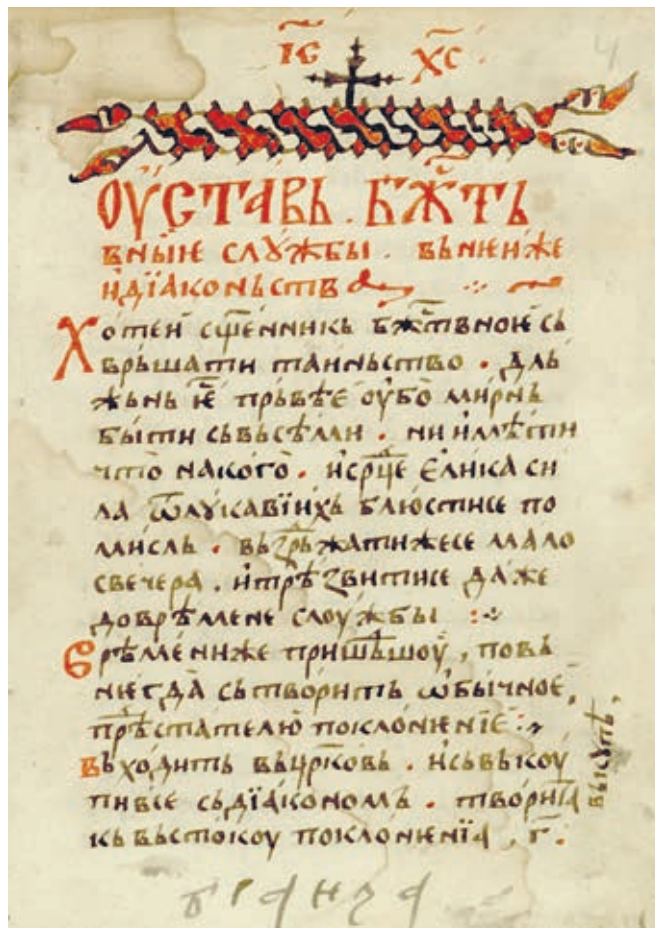

Сл. 80. Оков за Јеванђеље Јеромонаха Кентириона, позлаћено сребро, 1644. (МСПЦ, ризница манастира Дечана)

Након овог летимичног прегледа распрострањености рукописа, који показује да их има више него што би се могло закључити на основу постојећих пописа манастирских библиотека, може се прећи на анализу њиховог значаја.

Рукописне збирке косовскометохијских манастира незаобилазни су и темељни извори за истраживање литургијској живој Православне Цркве, у строгом смислу тих речи. Ово се првенствено односи на класичне византијске литургијске формуларе Јована Златоустог и Василија Великог, као и на Литургију Пређеосвећених дарова. Те збирке се, међутим, не могу свести само на ову димензију богослужбеног живота Цркве. На основу њих могуће је пратити и анализирати њен светотајински и, шире узет, молитвени живот, како је то показано на примеру истраживања начина освећења сакралног простора у српском средњем веку.²⁹ Без обзира на своју обимност и значај, оне, разуме се, не могу допринети решавању свих питања из историје српског богослужења. Пљачкање и разарање рукописних збирки оставили су празнине у њиховим фондовима, па су поједине проблемске сфере и епохе данас остале непокривене. То се, на пример, односи на истраживање литургијског живота Српске архиепископије у XIII веку,³⁰ за које ове ризнице не пружају потребан материјал.

Како би се на правилан начин разумели место и улога рукописа косовскометохијских светиња, претходно ваља спровести њихову литургијску контекстуализацију у светлу општег развоја богослужења Православне Цркве. У већини српских рукописних служабника косовскометохијских манастира налазе се варијанте Филотејевог литургијског формулара. Филотејев *Поредак Божанствене литургије, иде су и ђаконства*, написан током његовог игумановања Великом лавром (1344–1347),³¹ међу Србе је стигао у донекле измењеном виду у односу на онај који има у бугарској и руској верзији. Ово је објашњено³² тиме да су различити преводи Филотејевог *Дијатаксиса* на словенски језик (најстарији јужнословенски или

Сл. 81. Служабник, XIV век, додаци из XVI века, заставица на л. 4Г (НБС, Дечани 120)

српски превод, настао највероватније у манастиру Хиландару; потом превод патријарха Јефтимија, други јужнословенски; трећи, руски превод митрополита Кипријана) настајали на основу различитих *предложака*. Српско-атонска редакција јесте превод са основне грчке редакције Филотеја,³³ док су патријарх Јефтимије и митрополит Кипријан преводили с неког другог, донекле ревидираног грчког предлошка или претходне преводе усклађивали с њим.³⁴

Постоји још једна одлика српско-атонске или хиландарске редакције Филотејевог *Дијатаксиса*.

²⁹ Вукашиновић, *Теолошко тумачење чина освећења*, 237–252.

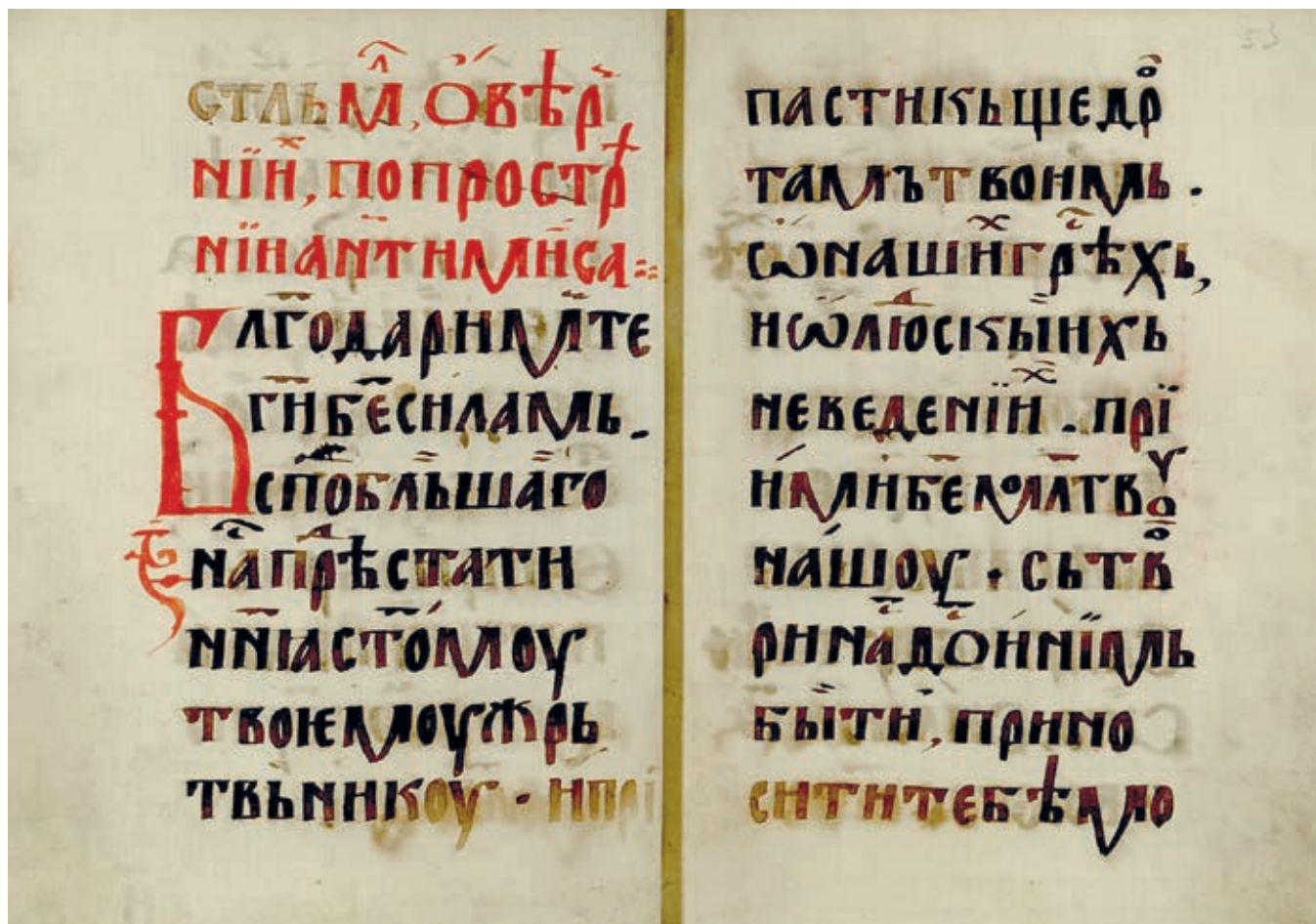
³⁰ Исти, *Српска литургијска ѱракса XIII века*, 231–247.

³¹ Taft, *The Byzantine Rite*, 191. Ова чињеница је допринела томе да богослужбени поредак овог манастира остане меридаван и у деценијама које су следиле. Тако се, на пример, преписивач *Служабника* Пећ 82 на листу 13а управо у том контексту позива на ауторитет Велике лавре на Светој Гори.

³² Zheltov, *A Slavonic Translation*, 350.

³³ Попут оне у рукопису 770 (49) манастира Пантелејмона (Zheltov, *A Slavonic Translation*, 350).

³⁴ Представник је рукопис 133 (744) из манастира Ватопеда (*устѡ*).

Сл. 82. Архиепископски служавник, л. 52v–53r, XV век (НБС, Дечани 126)

Она се ослања на редакторско-преводиачки поступак сличан оном примењеном приликом настанка прве генерације превода богослужбених књига на словенски језик у овој средини. Познато је да ниједан типик Светог Саве – ни *Хиландарски* ни *Синуденички ѿиийик* – нема синаксарни део. То је својевремено покренуло питање о томе на основу чега су српски монаси регулисали богослужбени живот у том раздобљу. Новија истраживања су показала да су носиоци хиландарске литургијске реформе XIII столећа синаксарне рубрике преводили и уносили у оне богослужбене књиге којих се та метатекстуална упутства тичу,³⁵

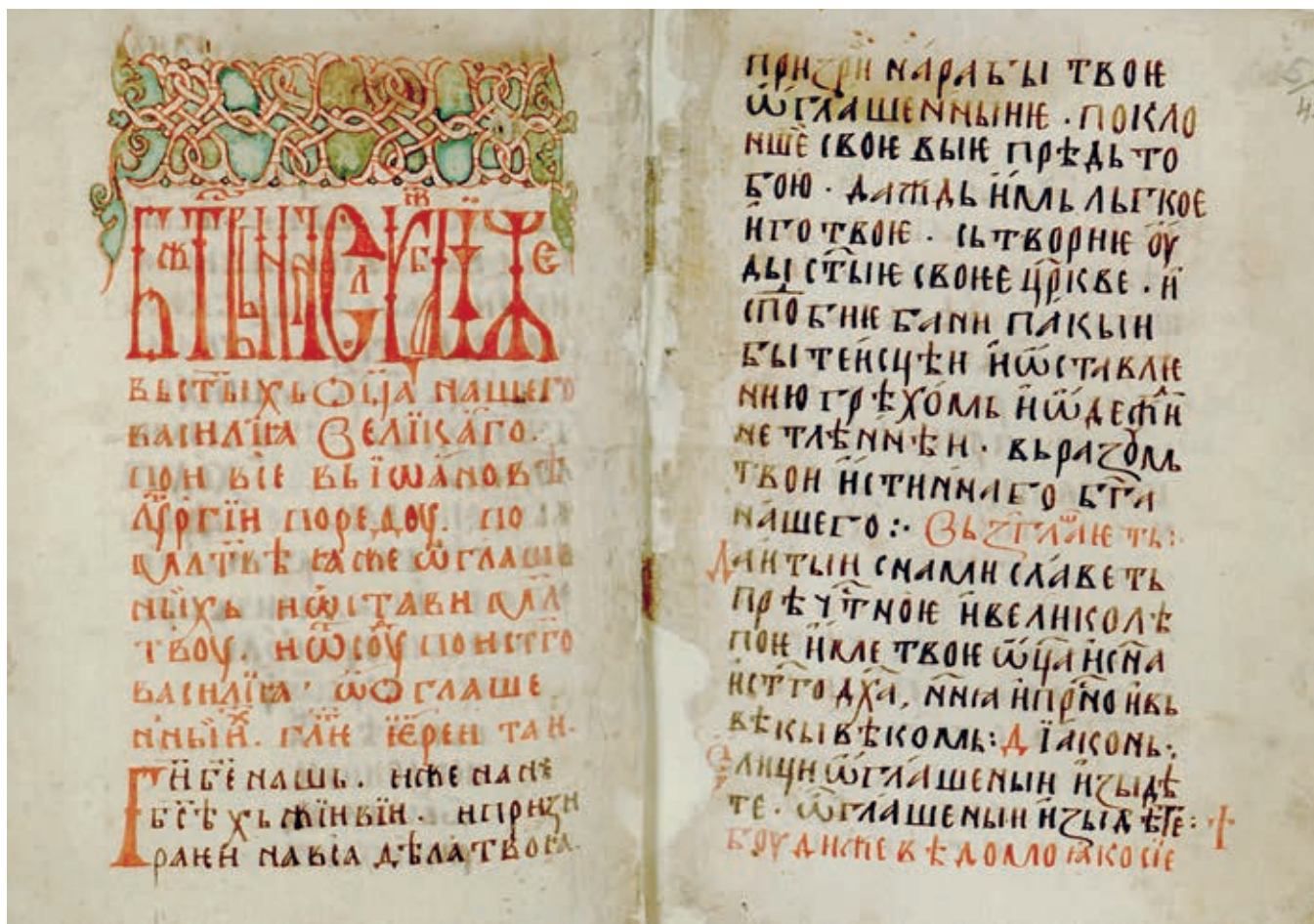
³⁵ Суботин-Голубовић, *Прилоі ѿзнавању боіослужења*, 153–177.

не формирајући посебну синаксарну књигу.³⁶ Ово се потом сматрало одликом тзв. хиландарске редакције XIII века.³⁷ Занимљиво је то што су хиландарски преводиоци поступили на исти начин као и њихови претходници који су учествовали у преводиачко-редакторском подухвату Светог Саве. Они су Филотејев *Дијаксис* поделили на рубричке целине и интегрисали га у текстове служабника, док је он у преводу патријарха Јефтимија Трновског дат у интегралном виду испред литургијских текстова.³⁸

³⁶ О овоме је недавно писао и Савић, *Српски ѿревод*, 209–235.

³⁷ Митровић (М.), *Почеци српске литургијске ѿрадиције*, 129.

³⁸ Више о томе у: Вукашиновић, *Крајки ѿрелед*, 52–67.

Сл. 83. Служабник, л. 46v–47r, 1395. (НБС, Дечани 123)

Библиотека манастира Дечана³⁹ несумњиво садржи најзначајнију збирку српских литургијских рукописа, те се на основу ње могу решавати различити литургијски проблеми и недоумице. То се могло видети на примеру покушаја реконструкције архијерејског последовања Свете Литургије у средњовековној Србији.⁴⁰ Анализа *служабника двосруке намене* и *архијерејских служабника* манастира Дечана показала је да се у њима рубрике архијерејских свештенодејстава дописују или уписују у класичне јерејске литургијске формуларе. О чему говоре и на шта указују архијерејске рубрике у српским

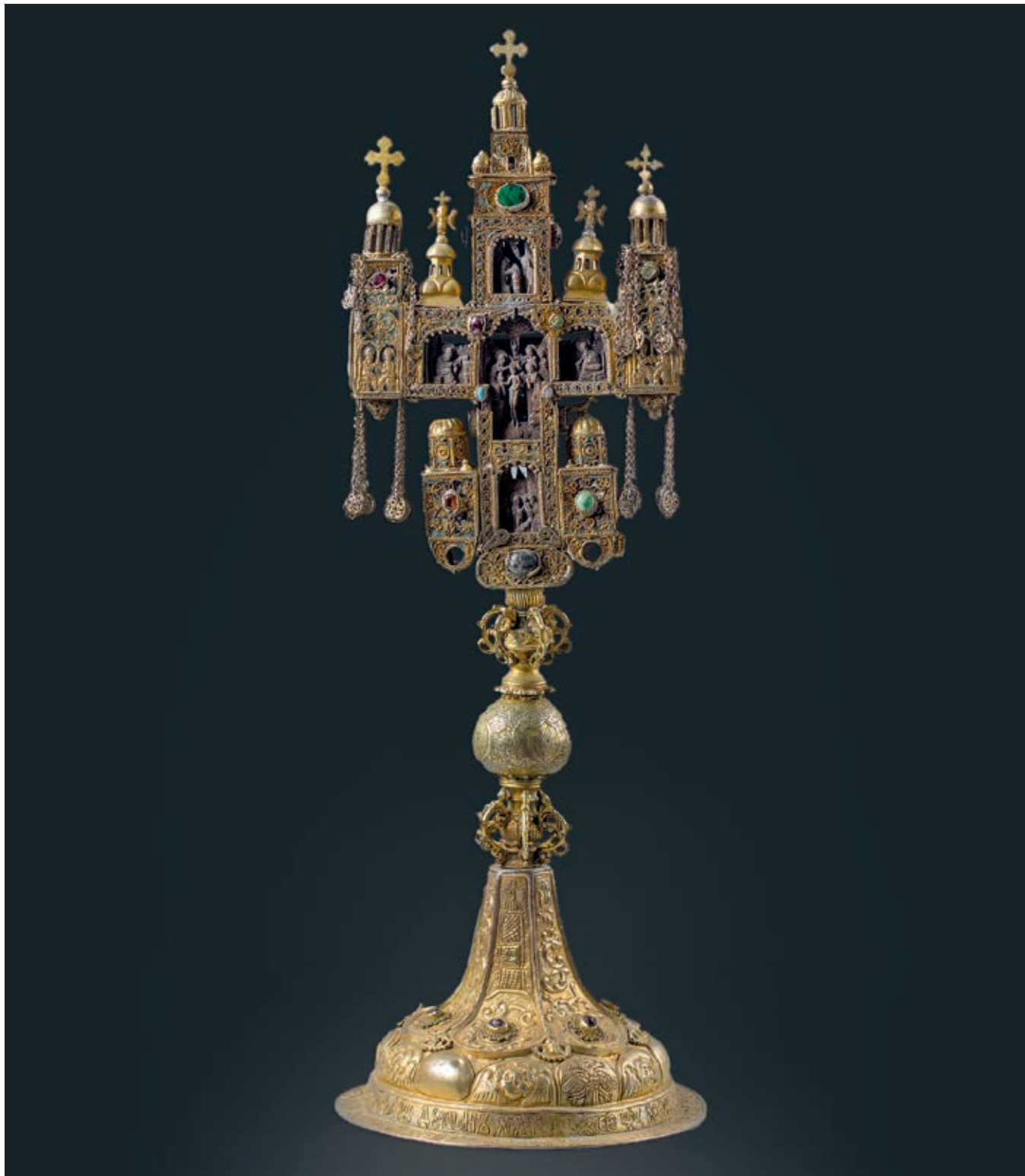
служабницима? Оне се најчешће тичу рукополагања ђакона (Деч. 120, 30а; Деч. 131, 3б; Деч. 125, 35б) и свештеника (Деч. 119, 19б; Деч. 120, 28а; Деч. 125, 27б), као и стављања и скидања омофора (Деч. 119, 19б; Деч. 131, 3б).

Најзначајнији рукопис који се данас налази у дечанској збирци јесте онај под сигнатуром Деч. 126 – *Архијерејски служабник* српско-атонске редакције из XV века, писан у Пећкој патријаршији, највероватније за патријарха Кирила (сл. 82).⁴¹ То је најстарији споменик који сведочи о покушају *дејствалније* представљања архијерејског богослужења у српском рукописном предању. У њему се први пут напушта

³⁹ Турилов, *К историји библиотеки*, 15–33.

⁴⁰ Вукашиновић, *Српски рукописни служабници*, 27–40.

⁴¹ *Опис рукописа манастира Дечани*, 511.

Сл. 84. Крст „цара Душана“, XVII век, са уметнутим крстићем можда из XIV века, оков делимично из XVIII века (МСПЦ, ризница манастира Дечана)

дотадашња доминантна форма рубричних напомена које указују на комбиновану употребу служабника и требника и наместо ње даје се сложенија и пунија структура архијерејског богослужења. Захваљујући овом рукопису, могу се сагледати развој и усложњавање архијерејског ритуала који представљају корак напред ка појави сложене и елабориране архијерејске литургијске праксе, каква је постала уобичајена у српским литургијским књигама после појаве архијерејских чиновника у другој половини XVII века.

Дечанска рукописна збирка такође доприноси тачнијем сагледавању и правилнијем разумевању развоја Литургије Пређеосвећених дарова у српској средини. Ова збирка садржи седамнаест служабника. Осам служабника потиче из XIV, шест из XV века, два су из XVI века, а један је настао у XVIII столећу. Од свих њих два служабника не садрже Литургију Пређеосвећених дарова,⁴² а у једном се сачувао само један лист те службе,⁴³ што значи да је за њену анализу релевантно четрнаест рукописа.

Дванаест дечанских рукописа који садрже Литургију Пређеосвећених дарова припада *српско-аџонској редакцији*. Она је, с другим *исправљеним редакцијама* Литургије Пређеосвећених дарова⁴⁴ – Јефтимија Трновског и Кипријана Кијевског и Московског, као и чудовском редакцијом – настала негде око треће четвртине XIV века на Светој Гори.⁴⁵ Сама српско-аџонска редакција има две варијанте – рану и финалну.⁴⁶ Најизраженија црта *раној џији* јесте архаичан моменат *времена служења* Литургије Пређеосвећених дарова, студитског порекла – од Сирне среде до Великог петка – који је касније нестао. Посебну одлику *финалној џији* чини опширна *уводна ермиња*, која указује на њено манастирско порекло.⁴⁷

⁴² Деч. 126 и Деч. 135.

⁴³ Деч. 128.

⁴⁴ Афанасјева, *Славянская литургия*, 44–55. Није наодмет рећи и то да су Јефтимије Трновски и Кипријан Кијевски припадали исихастичком духовном кругу ученика Филотеја Кокиноса, патријарха цариградског и аутора редактора чувеног *Порейка Свеће Литургије*. Они су то дело превели на словенски, али су и редакторски интервенисали у њему, а потом су га ширили на подручјима своје црквене јурисдикције. О Кипријановом литургијском делу в. Мансветов, *Митрополит Кипријан*; о Јефтимију в. Коцева, *Евтимиев служебник*; о политичким димензијама ширења јединственог поретка богослужења в. Оболенски, *Кипријан Мийрополий*, 194–198.

⁴⁵ Афанасјева, *Славянская литургия*, 41.

⁴⁶ *Иџо*, 41.

⁴⁷ *Иџо*, 42.

Сл. 85. Литургијски налоњ, крај XVI или почетак XVII века (МСПЦ, ризница манастира Дечана)

Највећи део рукописа који садрже Литургију Пређеосвећених дарова припада групи *аџонске редакције финалној џији*, управо оним што су послужили као основа за прве српске штампане служабнике. Ти рукописи, као и два усамљена примера мешовитих редакција из дечанске ризнице, сведоче о процесу литургијских промена који је током XIV столећа захватио Православну Цркву грчког и словенског језичког подручја. Чувајући делимично древније елементе литургијског предања, ови рукописи својим главним током показују да је Српска Црква у то време била активно укључена у динамичке и стваралачке процесе литургијске кодификације и настанка основе онаквог поретка богослужења какав и данас у њој постоји.

Саставни део проучавања старог српског штампарства представља и покушај одређивања рукописних

Сл. 86. Служабник, заставица на л. 1г, XIV век (НБС, Дечани 130)

предложака на основу којих су настајале прве штампане српске књиге. Рукописне ризнице косовско-метохијских манастира, поготово она манастира Високих Дечана, у томе могу бити од велике помоћи.

Размотримо то на примерима прве генерације штампаних служабника. Она обухвата следећа издања: *Служабник* Божицара Љубавића Горажданина из 1519/1520. године, *Служабник* Божицара Вуковића Подгоричанина из 1519/1520. године, *Служабник* Вићенца Вуковића из 1554, као и *Служабнике* Јеролима Загуровића из 1570. и 1580. године.⁴⁸ За разумевање српског штампарства тог времена незаобилазан је

⁴⁸ За добар увод у проблематику прве генерације српских штампаних служабника в. *Пеј векова српској штампарства*.

и *Служабник* који је 1508. године у Влашкој земљи штампао јеромонах Макарије⁴⁹ и који је настао у српској религијској и културној средини иако језички не припада тзв. србуљској штампи.⁵⁰

Питањем рукописних предложака првих српских штампаних служабника у нашој богословској науци досад се бавило неколико аутора.⁵¹

Атанасије Јевтић је, истражујући појаву штампаних служабника,⁵² на првом месту њихов поредак идентификовао као филотејевски, а потом је евентуалне предлошке за њихово штампање потражио у дечанској ризници, на примерима рукописа Деч. 127 и Деч. 130 (сл. 86).⁵³ Тим рукописима је у наредном раду о овој теми, под насловом *Сѣари Срѣски Служабник – Лиѣурија Св. Јована Злаѣоустѣа* (XIV–XV век),⁵⁴ прибројао и Деч. 123 (сл. 83).⁵⁵

Епископ Атанасије сматра да је управо дечански рукопис бр. 130 (или његов изворник/препис) послужио као „предложак за штампање Макаријевог и Вуковићевог *Служабника*, а вероватно и *Гораждевачкој*“.⁵⁶ Владика је овде сасвим сигурно на правом трагу пошто је управо ова „породица српских рукописа касне српско-атонске редакције“, којој припада и рукопис Дечани 130, послужила као предлошак за рад првих српских штампара, иако питање о томе који је конкретно то рукопис био остаје отворено.

Дечански евхолоѣион Деч. 69 из последње деценије XIV века важан је историјски извор како за изучавање развоја богослужбеног последовања Свете тајне

⁴⁹ Bianu, Hodoș, *Bibliografia*, 6.

⁵⁰ Panaitescu, *Liturghierul lui Macarie*, LXV.

⁵¹ Јевтић, *Христѣос нова Пасха*; Хрваћанин, *Истѣоријско-боѣословска анализа*, где је на опширан и добар начин разрешено ово питање. Уп. и Вукашиновић, *Рукописни ѣредлошци*, 387–396.

⁵² Јевтић, *Христѣос нова Пасха*, 493–516.

⁵³ *Истѣо*, 269.

⁵⁴ *Сѣари срѣски служабник*.

⁵⁵ О његовом преписивачу в. више у: Мано-Зиси, *Анаѣосѣ Јован*, 231–243.

⁵⁶ Јевтић пише: „Као основни текст Старог српског служабника рекосмо да смо узели Дечански рукопис бр 130 јер је пореклом из Свете Горе (писан у Хиландару) и јер је, по нашем уверењу, он (или његов изворник/препис) послужио као предлошак за штампање Макаријевог и Вуковићевог служабника, а вероватно и Гораждевачког. Уствари, сви српски рукописни Служабници овог периода (XIV–XV век) текстом се међусобно мало разликују па тако и први штампани“ (Јевтић, *Христѣос нова Пасха*, 4). Додајемо да је он *сиѣурно* послужио као предлошак за штампање *Гораждевачкој служабника* пошто је готово у потпуности истоветан с Макаријевим.

брака на словенском говорном подручју тако и за истраживање рукописних предложака првих српских штампаних молитвослова. Чин венчања сачуван у *Евхолоѿиону* Деч. 69 представља древну форму вршења те Свете тајне, присутну у највећем броју рукописа, како грчких⁵⁷ тако и словенских,⁵⁸ као и у свим старим српским штампаним молитвословима на које је непосредно утицао. Реч је о венчању с *иричешћивањем* младенца *Пређеосвећеним даровима*.

Литургијски рукописи манастира Пећке патријаршије послужили су као драгоцени историјски извори за решавање актуелних проблема у богослужбеном животу СПЦ. Крај XX и почетак XXI века обележило је појачано интересовање за преиспитивање начина богослужења у СПЦ, литургијског *сѣила* и богословских претпоставки појединих богослужбених пракси и радњи. Једно од тих питања било је читање *Тројара ѿрећеї часа* у Анафори. Док се једна страна у насталој полемици држала праксе читања овог тропара, друга је то прекинула да чини. Занимљиво је то што су се обе позивале на *древносї* праксе као један од кључних аргумената у корист читања ове кратке молитве, односно у корист њеног изостављања.

Због тога су спроведена истраживања у оквирима историје српског и општеправославног литургијског богословља и богослужбене праксе, која су донела одговарајуће резултате и показала када је и због чега је пракса читања *Тројара ѿрећеї часа* уведена у богослужбену употребу. Једно од тих почетних истраживања обухватило је рукописе служадника Пећке патријаршије.⁵⁹ Установљено је да само један служадник – Пећ 80, влашке редакције, с почетка XVI века, тачније из времена од 1510. до 1520. године (сл. 87) – има *Тројар ѿрећеї часа* у обе Литургије, и Јована Златоустог⁶⁰ и Василија Великог.⁶¹ То је тада⁶² био најстарији познати пример постојања *Тројара ѿрећеї часа* у евхаристијској Анафори у српском рукописном наслеђу.

⁵⁷ Milošević, *To Christ and the Church*, 78.

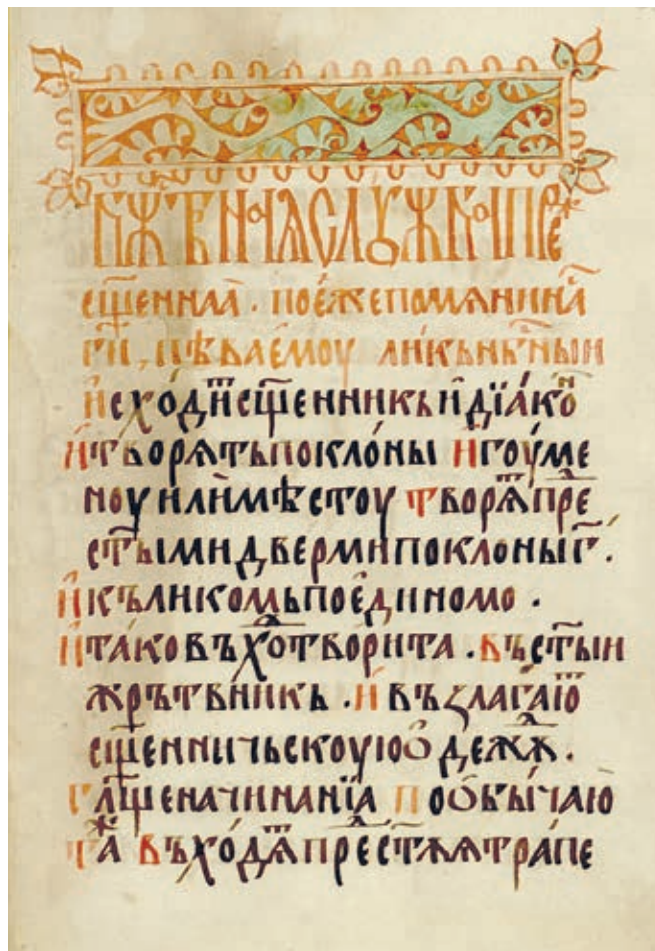
⁵⁸ Желтов, *Состав чинов*, 41–42.

⁵⁹ Више о томе у: Вукашиновић, *Тројар Трећеї часа*, 187–204.

⁶⁰ Пећ, 27б.

⁶¹ Пећ, 51а.

⁶² Наша следећа истраживања померила су датум појављивања овог тропара за неколико деценија уназад и разрешила питање његовог увођења у српску богослужбену праксу. Више о томе в. у: Вукашиновић, *Литурѿичка анализа*, 601–616.

Сл. 87. Служадник, заставица на л. 63г, почетак XVI века (НБС, Пећ 80)

Иако је основна сврха поменутог истраживања било указивање на то када се први пут у српској литургијској пракси појавио *Тројар ѿрећеї часа*, његови резултати су га превазишли и проширили. Они су омогућили праћење страних утицаја – влашке литургијске традиције – на српску литургијску праксу, али су истовремено и показали да је збирка Пећке патријаршије важна за истраживање историјског развоја целокупног словенског богослужења, а не само српског, како би се на први поглед могло претпоставити.

Сачувани рукописи манастирских библиотека Косова и Метохије немају научни значај само за литургику, за боље и тачније разумевање историјског развоја литургијског живота Српске Цркве. Не тако

Сл. 88. Артосна панагија с лучним аркадама, XIV век (МСПЦ, ризница манастира Дечана)

давна истраживања у другим богословским, филолошким и агиолошким научним дисциплинама, па и она нама савремена, показала су да се међу њима скривају драгоцени извори помоћу којих се потпуније може сагледати и протумачити наша духовна и културна прошлост. Они нису, чврсто смо уверени, ни приближно испитани и откривени, па тек чекају своје истраживаче и њихове резултате.

Два таква рукописа данас се налазе у библиотеци дечанског манастира. То су *Поуке Теодора Сџудгија* (Деч. 87, с краја XIII и почетка XIV века) и *Полемички сџиси Григорија Паламе, Варлаама Калабријског и других аутора* (Деч. 88, 1360–1370. и 1540–1550).

Дечанска збирка важна је и за потпуније сагледавање и разумевање српског средњовековног богословља у најстаријим агиолошким споменицима, какво је, на пример, *Жиџије Светио Симеона* од Светог Саве. Тихон Ракићевић је у својим недавним истраживањима⁶³ показао утицај катихеза Светог Теодора Студита на састављање есхатолошке визије којом се завршава поменуто житије. Један од најзначајнијих словенских извора за то био му је рукопис Деч. 87, у којем се налазе наведене катихезе. Није наодмет

⁶³ Ракићевић, *Пишање рашиџавања*, 451–469; исти, *Есхатолошка визија*, 179–208.

Сл. 89. Рипида Конда Вука с представом Христа Анђела Великог Савета, 1569/1570. (МСПЦ, ризница манастира Дечана)

поменути да претходни истраживачи⁶⁴ словенских превода Студитових *Кайихеза* нису знали за дечан-

⁶⁴ Ищенко, *Огласительные поучения*, 157–171.

ски препис, те је самим тим Ракићевићево запажање значајније.

Рукопис Деч. 88, хиландарског порекла,⁶⁵ драгоцен је због најмање два разлога: први је то што садржи преводилачки аутограф трактата о исхођењу Светог Духа Григорија Паламе и Варлаама Калабријског, а други то што је реч о *првој редакцији* њихових текстова – касније мењаној и саображаваној богословском сучељавању ове двојице теолога – која је сачувана само у словенском преводу.⁶⁶

Чак и овакав прегледан и пригодан приказ косовкометохијских рукописних збирки баца довољно светла на духовно благо што га оне чувају и омогућује нам да у њима видимо драгоцене изворе, помоћу којих можемо потпуније сагледати и протумачити како нашу духовну и културну прошлост тако и шира, европска и светска културна кретања. Због тога је њихово очување и спречавање даљег уништавања примарни задатак који стоји пред свима нама. Уколико се то не учини, њихов потпуни нестанак нанеће ненадокнадиву штету не само српској духовности и култури него и светском културном наслеђу, на шта нам следеће речи с правом скрећу пажњу: „Данас у Европи нема нације чије су библиотеке на једном делу територије више угрожене него што су колекције српске књиге на Косову и Метохији, а то се може утврдити увидом у тренутно стање манастирских, школских, високошколских и националних колекција на том простору.“⁶⁷

⁶⁵ Давидовић, *Српски скријторијуми*, 57.

⁶⁶ Kakridis, *Dvoglas*, 60. О томе в. још у: исти, *Неко би помислио*, 105–114, а највише у: исти, *Codex 88*.

⁶⁷ Стокић-Симончић, Вукадиновић, *Српска књија*, 53.

